

מקורות חדשים מן הגניזה לפעילותו המסחרית של האר"י במצרים

אליאב שוחטמן

הקדמה

ישיבתם של היהודים במצרים יש בה, כידוע, קושי הלכתי, שכן בשלושה מקומות הזהירה תורה שלא לשוב למצרים¹. אולם על אף האיסור, לא נמנעו היהודים בכל הדורות מלשבת במצרים, ביניהם גם רבנים ותלמידי־חכמים שהידוע ביותר בהם הוא הרמב"ם. הבסיס ההלכתי להיתר הישיבה במצרים הוא, כאשר זו באה לצורך סחורה ופרקמטיה². ואמנם, העיסוק במסחר לענפיו השונים אפיין את הישוב היהודי במצרים במשך תקופות ארוכות.³

האיסור לשוב למצרים ותלמידי־חכמים שישבו בה

ככלל העוסקים במסחר במצרים נמנו חלק מן החכמים שחיו בה. חכמים עסקו במסחר גם בארצות אחרות,⁴ ברם נראה כי תופעה זו היתה נפוצה במצרים במיוחד, הן בשל מעמדה המיוחד של ארץ זו בעולם המסחר של אז והן בשל מעורבותם הגדולה של יהודיה בחיי המסחר.⁵ תופעה זו באה לידי ביטוי, בין היתר, בדיונים

- 1 רמב"ם, הלכות מלכים, ה, ז.
- 2 שם, ח. מקור דברי הרמב"ם הוא בירושלמי סנהדרין פרק י, הלכה ח.
- 3 ראה: א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ח"א, ירושלים תש"ד, עמ' 172 ואילך; ח"ב, ירושלים תשי"א, עמ' 124 ואילך; S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I, California 1967.
- 4 ראה, לדוגמה, תיאורו האוטוביוגרפי של ר' יעקב עמדין, מגילת ספר, מהדורת אברהם ביק (שאולי), ירושלים תשל"ט, עמ' 112 ואילך. וראה גם להלן, הערה 6.
- 5 ראה: ד' גוישטדט (אילון), 'קיום לתולדות הכלכלה של היהודים וישובם במצרים בימי הביניים',

שבספרות השו"ת של חכמי מצרים בדבר מתן פטור ממיסים לתלמידי-חכמים, המקדישים חלק מזמנם למסחר ולעסקי כספים.⁶ אמנם, ידיעות מפורשות על כך יש בידינו ביחס לתלמידי-חכמים אחדים בלבד,⁷ אולם סביר להניח שמספרם הרבה יותר גדול; ככל שילכו ויתפרסמו מסמכי הגניזה הקאהירית, כך נוכל להחכים יותר גם בעניין זה.⁸

כאן המקום להעיר, שכמעט אין לצפות לכך שעדות על פעילותו המסחרית של חכם תבוא לידי ביטוי בכתביו ההלכתיים, ובדרך כלל יבואו הידיעות על כך בתוך איגרות או תיאורים ביוגרפיים בני-זמנו, וכיוון שמועטים הם המקורות מן הסוג הזה, אין בידינו מידע רב על פעילותם המסחרית של חכמים. מקור אפשרי אחר לידיעות אודות מעורבותם של חכמים במסחר הינו ספרות השאלות והתשובות. יש אשר עניינו של חכם כבעל-דין נדון על-ידי אחד מן המשיבים, ומתוך כך עשויים להתגלות גם פרטים לפנינו, אף כי מרבית המקורות שבספרות זו מעלימים את שמות בעלי-הדין ואינם מפרשים בשמותם.

מסתבר שהמצב הכלכלי הטוב ששרר במצרים בזמנים שונים, והאפשרויות הנרחבות בשדה המסחר והכספים, שעמדו בפני היהודים בה, הם שמשכו גם רבים מבין החכמים שבאו לשם. עדות מפורשת לכך באה מפי הרדב"ז — מגדולי חכמיה של מצרים במאה ה-16 — בפירושו לרמב"ם. ואלו דבריו: 'שלא אסרה תורה אלא לירד לגור שם ולהשתקע... וכל היורדים תחלה לא ירדו להשתקע אלא לסחורה,

ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 216 ואילך; מ' ליטמן, 'יהדות מצרים במאות ט"ז-י"ז על פי ספרי השו"ת של חכמי הזמן', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור של אוניברסיטת בראיילן, רמת-גן תשל"ח, עמ' 83 ואילך.

6 ראה לדוגמה: שו"ת מהר"ם אלאשקר, ירושלים תשי"ט, סי' יט; שו"ת דרכי נעם, ירושלים תשל"ל, חור"מ, סי' נה-נו; שו"ת זרע אנשים, הוסיאטין תרס"ב, סי' סא-סב. דינינו בשאלה זו מצויים גם-כן בספרות התשובות של חכמי המזרח בכלל, במיוחד מן המאות 16-17, דבר המלמד על נפוצותה של התופעה הנדונה בקרב החכמים הספרדים, שחיו ופעלו בקיסרות העות'מאנית. נפוצותה של תופעה זו בקרב היהודים הספרדים היא אולי הרקע להתקנתן של תקנות שונות בעניין פטור תלמידי-חכמים ממיסים; ראה א' אנקאוה, כרם חמר, ח"ב, ליורנו תרל"א, סי' קכ-קלג, דף כב, ע"ד-כד, ע"ג. ואין מקום להאריך בעניין זה כאן.

7 ראה: ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תשי"ז, עמ' 199 — המביא איגרת מאת הרדב"ז, ומתוכה מתגלה חכם זה כסוחר גדול. שם מזכיר הר"ש אסף גם את ר' יעקב בירב כמי שעסק במסחר. חכם אחר שחיו במצרים ועסק במסחר הוא ר' מאיר גאויזון, בן דורו של ר' יעקב קשטרו, כפי שעולה מתוך שתיים מאיגרותיו, שנשמרו בתוך קובץ תשובותיו — כ"י ביה"ס הלאומי בירושלים 127⁸, דף קנז, ע"א, וקק"ז, ע"ב (האיגרות עתידות לצאת לאור, בעז"ה, בתוך שו"ת ר' מאיר גאויזון, חלק האיגרות, סי' א וסי' ז). על חכם אחר בן אותו הזמן, ר' משה רופא — ראה: שו"ת זרע אנשים (לעיל הערה 6), שם; ראה גם שו"ת מהרלב"ח, סי' צה; שם מסופר על הלוואה בסכום גדול, שקיבל הנגיד ר' יצחק שולאל מאת ר' אברהם די מולינא ונתבעה בידי בנו, ר' יצחק די מולינא, שהיה מחכמי מצרים בזמנו של ר' יוסף קארו. אולי יש ללמוד מכאן גם על עסקי כספים שהיו לר' יצחק עצמו, ולא רק על אלו של אביו.

8 תעודה אחת עפ"י כ"י קמברידג' T.S.13y4 — המעידה על פעילותו המסחרית של ר' יעקב קשטרו, ראש חכמי מצרים בדור שלאחר הרדב"ז — עתיד אני לפרסם בעז"ה בכתב העת 'ציון'.

ואף-על-גב דאחר כך נשתקעו — אין כאן לאו אלא איסורא בעלמא, ומפני טורח הטלטול ומיעוט ריוח המזונות בשאר המקומות, לא חששו לאיסור זה.⁹ בהמשך דבריו שם מתלבט הרדב"ז בטיב האיסור להשתקע במצרים, שכן מלשון הרמב"ם משמע, לכאורה, שהאיסור הוא בגדר של לאו גמור מן התורה. מכל מקום ברור מדבריו, שיהא גדרו המדויק של האיסור אשר יהא, אין ההיתר לבוא למצרים אלא לצורך ישיבת עראי ולא כדי להשתקע. יוצא אפוא, שאותם יהודים — ובכללם החכמים הרבים — אשר השתקעו במצרים, לא נהגו לכאורה כדין. הרדב"ז היה ער לקושי זה, ובסוף דבריו הוא בא ליתן טעם להשתקעותו של הרמב"ם במצרים ולישיבתו הממושכת שלו עצמו במצרים.¹⁰ באשר לרמב"ם כותב הרדב"ז, 'דאנוס היה על פי המלכות, שהיה רופא למלך ולשרים',¹¹ ואילו באשר לעצמו הוא כותב: 'וגם אני נתיישבתי שם זמן מרובה ללמוד תורה וללמדה וקבעתי שם ישיבה, וכי האי גוונא מותר, ושוב באתי לירושלים'. אין הרדב"ז מביא כנימוק להיתר ישיבתו הממושכת במצרים את עיסוקו המסחריים, אלא את עיסוקו בתורה ואת הישיבה שקבע בה. הטעם לכך הוא, שלצורך מסחר מותרת ישיבת עראי בלבד ולא מותרת השתקעות. על-כן אין הרדב"ז יכול לנמק בנימוק הכלכלי את השתקעותו במצרים, או את ישיבתו הממושכת בה. מכל מקום, רואה הרדב"ז להוסיף בסיום דבריו, כי בסופו של דבר עלה לירושלים, וזאת למרות ההיתר לשבת במצרים גם לאורך זמן, לצורך תלמוד תורה.

נראה כי מהלך חייו של הרדב"ז מאפיין גם את מהלך חייהם של אחרים מחכמי מצרים. רבים מהם הגיעו למצרים בשל המצב הכלכלי הטוב ששרר בה, ועל רקע עיסוקיהם במסחר ובכספים; המשך ישיבתם הממושכת במצרים היתה מלווה פעילות רוחנית, ששימשה צידוק הלכתי לישיבה זו; אולם רבים מהם לא השתקעו במצרים דרך קבע ועברו, בסופו של דבר, לארצות אחרות, לרבות ארץ-ישראל. נזכיר לדוגמה בלבד את ר' יעקב בירב, מחדש הסמיכה בצפת, ממגורשי ספרד, שהגיע למצרים מצפון-אפריקה ועלה לארץ-ישראל;¹² את ר' בצלאל אשכנזי, שהגיע למצרים מארץ-ישראל, וחזר ועלה לירושלים;¹³ ואת ר' אהרן ן' חיים, שהגיע למצרים מצפון-

9 פירוש הרדב"ז על הרמב"ם, הלכות מלכים ה, ז.

10 כידוע, היה הרדב"ז ממגורשי ספרד (1492) והגיע משם, ככל הנראה, לפאס שבצפון-אפריקה ומשם עלה לארץ-ישראל, ולאחר ששהה בה מספר שנים ירד למצרים, סמוך לשנת רע"ד (1514). ראה הפרטים על כך: I.M. Goldman, *The Life and Times of Rabbi David Ibn Abi Zimra*, N.Y. 1970, p. 4.

11 לישיבתו של הרמב"ם במצרים — כמו לישיבתם של יהודים בכלל — ניתנו הסברים נוספים. ראה, לדוגמה: הגהות מימוניות על הרמב"ם, הלכות מלכים ה, ז, אות ב; שו"ת משפט כהן (לראי"ה קוק), ירושלים תשכ"ו, סי' קמה. לשיטת הרב קוק בסוגיה זו ראה: הרב יהודה גרשוני, 'בדיון איסור הישיבה בארץ מצרים', נדפס בתוך: תורה שבעל-פה, יז (תשל"ה), עמ' קו, בעמ' קי-קיא; וראה גם יתר דבריו בעניין זה, שם.

12 ראה ערכו — 582, p. 4, 1971, Encyclopaedia Judaica, Jerusalem.

13 ראה ערכו, שם, 3, עמ' 723.

אפריקה ועלה אחר־כך לארץ־ישראל.¹⁴ כן ידועים חכמים אחרים, שנולדו במצרים ועקרו לארץ־ישראל, כמו: ר' ישראל בנימין¹⁵ ור' שמואל ן' סיד (השני),¹⁶ נינו של ר' שמואל ן' סיד בעל 'כללי שמואל'. היו גם חכמים שעקרו ממצרים לארצות אחרות, כמו ר' אברהם מונסון שעבר לקושטא¹⁷ ור' עזוז נחמני שעבר לברוסה.¹⁸

העובדה שרכים מחכמי מצרים לא ישבו בה בקביעות היא אולי ההסבר לכך, שלא נתהוו בה מרכזי תורה בעלי מסורת והמשכיות בדומה למרכזים יהודיים אחרים, ומועטות ביותר ידיעותינו בדבר השתלשלות לימוד התורה בארץ זו ובדבר הקשרים שבין תלמידים לרבותיהם בתוכה. הבעייתיות ההלכתית שבישיבת קבע במצרים, אשר הרדב"ז נתן לה ביטוי מפורש, אולי קיננה בליבם של עוד רבים מחכמיה, והיא שמנעה בעדם מלראות בה מקום ראוי לישיבת־קבע, גם אם יכלו למצוא צידוקים הלכתיים לישיבתם בה. כשם שהרדב"ז לא הסתפק במציאת היתר לישיבה זו, אלא שאף לעלות, וסופו שעלה לארץ־ישראל, אף חכמים אחרים שאפו לצאת ממצרים, ורבים מהם עלו לארץ־ישראל, או עקרו לארצות אחרות. אין בידינו די נתונים על ממדי ההגירה של חכמים ממצרים לארצות אחרות, בהשוואה לנתונים מקבילים מגלויות אחרות. זו סוגיה הראויה להיחקר, וכחלק ממנה ראוי יהיה לבחון את מקום השיקול ההלכתי, הנזכר בין מניעי ההגירה של חכמים ממצרים.

עיסוקו של האר"י במסחר

אחד מחשובי החכמים שישבו במצרים — ואף הוא הגיע אליה מארץ־ישראל, שלח ידו במסחר בצד פעילותו הרוחנית ובסופו של דבר חזר ועלה לארץ־ישראל — הוא ר' יצחק לוריא אשכנזי (האר"י).¹⁹ הידיעה הראשונה על פעילותו המסחרית של האר"י במצרים מובאת בספר 'ארי נוהם' לר' יהודה אריה ממודינא, ובה נאמר מפי ר' ידידיה גאלאנטי, בשם ר' יעקב אבולעפיא, 'שהיה כרע כאח לאר"י ז"ל',²⁰ 'שהיה האר"י רוב היום מתעסק בסחורה, ושלשה ימים קודם מותו חשב חשבונותיו עם הכל ואמר להם: אם הוניתם אותי אני מוחל לכם, ואם יש אונאה בעדכם בואו ונשלם'.²¹

- 14 ראה: ר' רפאל ן' שמעון, טוב מצרים, ערכו (מערכת א, סי' יח).
- 15 ראה: מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ־ישראל, ה"ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 170.
- 16 ראה: חרבות ירושלים, מהדורת מינה רוזן, תל אביב תשמ"א, עמ' 95.
- 17 ראה: ד' קונפורטי, קורא הדורות, מהדורת קאססעל, ברלין תר"ו, דף מא, ע"ב.
- 18 ראה: שם, דף מא, ע"א.
- 19 ראה עליו בערכו באנציקלופדיה יודאיקה (לעיל, הע' 12), 11, עמ' 572. על מעורבותם של היהודים בחיי המסחר במצרים בתקופת האר"י — ראה: Goldman (לעיל, הערה 10), עמ' 145 ואילך; א' דוד, 'מעמדם הכלכלי של יהודי מצרים במאה הט"ז לאור תשובות הרדב"ז', מקדם ומים (מחקרים ביהדות ארצות האסלאם), חיפה תשמ"א, עמ' 85-99.
- 20 ראה בהקשר זה: מ' בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 114.
- 21 ארי נוהם, מהדורת ליבאוויטש, ירושלים תרפ"ט, עמ' פ.

אם לקבל ידיעה זו כפשוטה, הרי לכאורה המשיך האר"י לעסוק במסחר, גם לאחר שעלה ממצרים לארץ-ישראל, כשנתיים וחצי קודם פטירתו בצפת, בה' באב של"ב, בהיותו בן ל"ח שנים.

אישור ראשון מתוך מסמכי הגניזה הקאהירית לפעילותו המסחרית של האר"י מצוי בשטר-מכר, שפירסם א"ג וורמאן בשנת 1909,²² ולפיו מכר האר"י בשנת שי"ד²³ כמות פלפל, שהיתה לו באלכסנדריה.

עדות נוספת לקשרי המסחר, שהיו לאר"י בענף הפלפלים, מצאתי בדף אחד, שנשתמר בין מסמכי הגניזה הקאהירית, ושמקורו בספר זכרונות של סוחר ואיש-כספים עלום-שם מקאהיר. בתעודה זו, שזמנה הוא שנת שט"ו, האיש מפרט רשימה של הלוואות שנתן לאנשים שהוא מציין בשמותיהם.²⁴ בין היתר נזכר שם כה"ר יצחק אשכנזי, אשר שמו קשור עם עסקי המסחר בפלפלים. מתוך העובדה שתעודה זו סמוכה בזמן (שט"ו) לשטר שפירסם וורמאן (שי"ד), ובשניהם מדובר בפלפלים, נראה לי, כי כה"ר יצחק אשכנזי המוזכר בתעודה הוא האר"י. ראייה מסייעת לכך בעובדה שבתעודה נזכר, בן היתר, ר' יעקב אליקים — יהודי הנזכר בתעודה אחרת באופן מפורש בקשר עם עסקי המסחר של האר"י.²⁵ אגב כך, אביא כאן שמותיהם של סוחרים אחרים הנזכרים בתעודה. השמות אשר הצלחתי לזהות בכירור, לבד משמו של האר"י, הם: שמואל חיינה, יהודה מדור, יוסף גיטו, כה"ר יוסף אלפרנגי וכה"ר יעקב אליקים הנ"ל. פרט לכך, נזכרים שם אנשים בשם הפרטי בלבד, כגון יהושע, ויש שאי אפשר לקרוא את השם מחמת טשטוש או קרע בכה"י. לשמות אלה עשויה להיות חשיבות לזיהוי של תעודות נוספות בסוגיה זו.

תעודה נוספת, שפירסם הרב שמחה אסף בשנת תרפ"ה,²⁶ מעידה על פעילותו של האר"י בסחר תבואות. מדובר במכתב מתאריך בלתי ידוע,²⁷ כתוב וחתום בעצם כתב-ידו של האר"י.

22 Notes et mélanges, Revue des Etudes Juives 57(1909), pp. 281-282, עפ"י כ"י קמברידג', T.S.12, 589

23 תאריך השטר הוא יום ג', ב' באלול, שנת חוש"ה, ומפרסם השטר סבר שמדובר בשנת שי"ט. אבל כבר הראה דוד תמר, שהכוונה לשנת ה' שי"ד — ראה ספרו: מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א, עמ' 72.

24 כ"י ביהמ"ד לרבנים בניו יורק ENA3726, דף 5, עמ' א-ב (תצלומו במכון לתצלומי כה"י העבריים שליד ביה"ס הלאומי בירושלים, מספר 33484).

25 ראה: ש' אסף, 'צוור מכתבים', קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים תרצ"ה, עמ' 309-322. המאמר חזר ונדפס בספרו (לעיל, הערה 7), ולתעודה שלעניינינו — ראה שם, עמ' 204-205.

26 שם, שם.

27 לפי השערתו של הר"ש אסף, נכתב המכתב בעת שהאר"י כבר היה בצפת. חולק עליו ד' תמר, שם (לעיל, הערה 22), עמ' 73, הסבור שמקור המכתב במצרים, מזמן הסמוך לשנת שי"ד, שבה נעשה שטר המכר שפירסם וורמאן. גם לענ"ד נראה לייחס את המכתב לזמן ישיבתו של האר"י במצרים, אם כי לא בהכרח לשנות צעירותו, כדעת ד' תמר (וראה להלן).

לאחרונה נתגלתה לי תעודה חדשה בין מסמכי הגניזה הקאהירית, הקשורה בפעילותו המסחרית של האר"י במצרים.²⁸ תעודה זו מכילה שתי איגרות (שהן אולי אחת – ראה להלן), והן מוסיפות מספר פרטים חדשים לידיעות שבידינו. האיגרות נשלחו אל האר"י. ר' משה בנימין, כותב האיגרות, חתום רק על האיגרת השנייה (הפגומה במקצת, בשורותיה הראשונות), אבל אין ספק שהוא כתב גם את האיגרת הראשונה, כפי שמסתבר מתוכנה, ואפשר שהאיגרת הראשונה לא היתה אלא טיזטה של האיגרת השנייה, המכילה פרטים נוספים על הראשונה (ראה בטקסט).

מיהו משה בנימין, כותב האיגרות? יש לשער, שהוא נמנה עם בני משפחת בנימין, אשר הוציאה מתוכה מספר רבנים, והנודע בהם הוא ר' ישראל בנימין, מחשובי החכמים במצרים כדור שלאחר האר"י.²⁹ איש בשם משה בנימין אינו נזכר, ככל הידוע לי, בספרים שנדפסו עד כה, אך הוא נזכר בתעודה אחת מגניזת קאהיר. המדובר בשטר שנעשה ברשיד בשנת שי"ח, ועליו באה התימת קיום של בית־הדין ברשיד; ראשון החותמים הוא משה בנימין בן לא"א הקדוש יעקב תנצב"ה.³⁰ זמנו של שטר זה ומקום־היתכבו, שהוא רשיד – בדומה לאיגרות דגן – מאפשרים לקבוע, כי אב בית־הדין ברשיד הוא הוא כותב האיגרות דגן. לפנינו אפוא דוגמה נוספת לחכמי־הלכה, המוצא את פרנסתו במסחר.

בתעודה שלפנינו מוזכר גם ר' משה קרישפין. מהכתוב באיגרות עולה, כי ר' משה בנימין היה חייב לאר"י סכום של ארבעים קורונש – ככל הנראה בקשר עם יחסי המסחר שביניהם – והוא ביקש מהנמען לגבותם מר' משה קרישפין, שהיה קשור עימו בקשרי מסחר.³¹

אדם אחר הנזכר (בסוף האיגרת השנייה) הוא כה"ר אליקים. בהעדר שם משפחה קשה לזהותו. אבל אפשר שמדובר באיגרת באחד משני אנשים בשם אליקים, שחיו באותו זמן. האחד הוא ר' אליקים בנימין, אבי החכם ישראל בנימין,³² והאפשרות

28 כ"י קמברידג' T.S.6J4 (סרט 19691 במכון לתצלומי כה"י העבריים, שליד בית־הספרים הלאומי בירושלים).

29 ראה מ"ד גאון (לעיל, הערה 15), שם. גם אביו של ר"י בנימין, אליקים, ישב במצרים – ראה: ש' רוזאניס, קורות היהודים בתוריקה וארצות הקדם, ח"ג, סופיא תרצ"ח, עמ' 265. בן נוסף למשפחה זו, אשר ישב במצרים בתקופה הנדונה, הוא יהודה בנימין, הנזכר בקטע גניזה משנת שמ"ח, כ"י בית־המדרש לרבנים בניו יורק (L93) ENA NSI57 (סרט 33943 במכון לתצלומי כה"י העבריים בירושלים).

30 כ"י קמברידג' T.S.8J5 (סרט 19741 במכון לתצלומי כה"י העבריים בירושלים). נוסף על ר' משה בנימין חתם שם, כד"יין, ר' אליקים אשכנזי בן שלמה מנחם. את שמו של הדיין השלישי לא הצלחתי לפענח. על אותו שטר חתומים כעדים: משה בולכיייר ואברהם בן שלמה הלוי חקאן. זהותו של משה קרישפין לא ידועה לי. בשו"ת מהרשד"ם, אה"ע, סי' ט, נזכר יהודי בשם זה מטיוה שביוון, אשר נפטר בסוף שנת שי"ג. אין כל ראייה, המאפשרת לזהות את ר' משה קרישפין שלפנינו עם אותו אדם. מסתבר יותר, שאלה שני אנשים שונים, חזאת לאור מסקנתנו באשר לזמן של האיגרות, שהוא ככל הנראה לאחר שנת שי"ג (ראה להלן). על חכמים אחדים בני משפחת קרישפין, ראה מ"ד גאון, שם (לעיל, הערה 15), עמ' 631-632, 749.

32 ראה לעיל, הערה 29.

שהוא ר' אליקים המוזכר באיגרת נסמכת על קשרי המשפחה שהיו קיימים, ככל הנראה, בינו ובין כותב האיגרת. השני הוא ר' אליקים בן שלמה מנחם אשכנזי, שחתם ברשיד יחד עם ר' משה בנימין על קיום השטר הנזכר לעיל.³³ אבל ייתכן שאליקים, הנזכר בתעודה שלפנינו, אינו שם פרטי אלא שם משפחה, ויש לקרוא: 'כהר"י אליקים'. אם זו הקריאה הנכונה של הטקסט, יש מקום לזהות את ר"י אליקים דנן, עם ר' יעקב אליקים, הנזכר באיגרת שפרסם הר"ש אסף, כמל שעמד בקשרי מסחר עם האר"י.³⁴

באשר לזמן של האיגרות — בסוף האיגרת השנייה בא התאריך 'יום ב' ד' לאב י"ל (= יהפך לטוב)', והעיקר דהיינו השנה, חסר. אך אפשר שגם ציון זה יש בו כדי ללמד. בפרק-הזמן הרלבנטי לענייננו חל ד' באב ביום ב' בשבוע, בשנים: ש"ב, שט"ו, שכ"ב, שכ"ה, שכ"ז, שכ"ט ושל"ב.³⁵ האפשרות שמדובר בשנת של"ב יורדת מן הפרק, שכן באותה שנה נפטר האר"י (יום אחד לאחר תאריך כתיבת המכתב — ביום ה' באב), והרי האיגרת נשלחה למצרים. נראה גם ששנות ש"ב ושט"ו יורדות מן הפרק, שכן האר"י נולד בשנת רצ"ד, ובשנת ש"ב היה בן י"ח, וכעבור שלוש שנים — בן כ"א, ואילו התארים שקושר כותב האיגרות לראש האר"י: 'החכם המפואר הענו אלופנו' אינם הולמים אדם בגיל כה צעיר, אפילו היה כבר אז תלמיד-חכם גדול ומופלג בתורה.³⁶ סביר יותר לחשוב שמדובר באחת השנים: שכ"ב (שאו כבר היה האר"י בן כ"ח שנים), שכ"ה, שכ"ז או שכ"ט, והדעת נוטה לייחס את האיגרות לאחת השנים המאוחרות יותר. אם השערה זו נכונה, כי אז נמצא שהאר"י עסק במסחר לא רק בשנות בחרותו, שעדיין לא נכנס כנראה לפרדס, אלא גם בעת שכבר נודע לשם ולהתילה כחכם ומקובל.³⁷

מן התעודה שלפנינו גם ניתן להסיק על קשרי המסחר שהיו לאר"י עם העיר רשיד. עיר-נמל מסחרית זו שוכנת לשפת הזרוע המערבית של הדלתא של הנילוס, סמוך לים התיכון, ובה ישבה קהילה יהודית חשובה, בעיקר בתקופת השלטון העות'מאני.³⁸ מידע נוסף העולה מתוך התעודה שלפנינו הוא בדבר ענפי המסחר, שהאר"י היה קשור בהם. בתעודה זו נזכר המסחר בעורות, ביין ובמלפפונים, ומידע זה מתוסף על מה שכבר היה ידוע לנו מהתעודות שפירסמו וורמאן והר"ש אסף על היות האר"י קשור במסחר בפלפל ובתבואה.

33 ראה לעיל, הערה 30.

34 לעיל, הערה 25 (שם, בסמוך להערה 39).

35 על-פי לוח לששת אלפים שנה, מיסודו של א"א עקביא, ירושלים תשל"ו.

36 אם כי אין להתעלם מכך, שעל-פי הספר תולדות האר"י (לעיל, הערה 20), עמ' 153, נודעה חוכמתו כבר בגיל צעיר מאוד; וראה שם, הערה 2 של המהדיר, וכן דבריו בעמ' 29.

37 והשווה עם דבריו של ד' תמר, שם (לעיל, הע' 23), עמ' 72-73.

38 בקטע גניזה אחד, ובו מכתב (קטוע) מיהודי שגר ברשיד, אשר עוסק בענייני מסחר (כ"י בהמ"ד לרבנים בניו יורק ENA NS 52, דף 21, סרט 39986 במכון לתצלומי כה"י העבריים בירושלים), נזכר ר' יצחק אשכנזי, ואולי הוא האר"י.

התעודה

איגרת ראשונה

אלופי כהרר"י¹ לוריא אשכנזי נר"ו.² אחלה להשתדל / לקבל מכה ר"ר³ משה קרישפין יצ"ו⁴ מצרי מ' / קורונש⁵ / במדודים⁶ ולא פחות כלל, ועשית כחמתך ותמשוך / אותו בדברים עד שיתן מ' ולא פחות כלל. / והאמת, שאתן לו כל כך עורות בקרי אם / אשאר חייב לו, וכן בהלוך האחר שהלך / לאנקונה⁸ עשינו חשבון ופרעתי לו עד / סוף פרוט⁹ שלי. אמנם אני חושב לפי / חשבוני שאיני חייב לו כלו' גם אם יתן / מ' קורונש. ואשרי שיאחז בדברים כאלה / בפרט. לכן כ"ת¹⁰ יעשה בכל מאמצי כחו לקבל / עד מ' קורונש, ויאמ' כ"ת איך אני חייב לך / כמו שמונים זהב ועתה כ"ת דחוק מאוד / כמו שאני אמרתי לו וכו'.

על הגליון:

שאותם שאני רוצה לתת לו בעדי אניחנו בו כי גם הוא בעצמו רוצה ללכת וכו'.

איגרת שניה

על גבי המכתב:

[אל? החכם המפואר הענו אלופנו כהרר"ר¹¹ יצחק לוריא אשכנזי יצ"ו. הלב"י¹¹ ופג"י¹² נח"ש¹³ דר"ג¹⁴ [...] למצרים¹⁵ מרשד.

אלופי כהרר"י לוריא אשכנזי[נזי... לא?]¹⁶ קבלתי פרוט' מכל הה[...]. / כי כלם יש להם

- 1 = כבוד הרב רבי יצחק.
- 2 = נטריה רחמנא ופרקיה.
- 3 = מכבוד הרב רבי.
- 4 = ישמרהו צורו ויחיהו.
- 5 = ארבעים.
- 6 = שם מטבע.
- 7 = בכסף מזומן.
- 8 = על יצוא עורות ממצרים לאנקונה בפרק'הזמן הנדון, ראה שו"ת הרדב"ז, ח"ב, סי' תרלח; שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, סי' קמו. הרדב"ז עצמו עסק ביצוא עורות הגאמוס לונציה; ראה האיגרת שפירסם הר"ש אסף, לעיל, הע' 7 בהקדמה, עמ' 202.
- 9 = כבוד תורתו.
- 10 = כבוד הרב רבי.
- 11 = המוליכו למקומו ברוך יהיה.
- 12 = ופורץ גדר ישכנו.
- 13 = נידוי חרם שמתא.
- 14 = דרבנו גרשום. אלו הם ראשי תיבות מקובלים, הרגילים לבוא על גבי מכתב, והמיועדים להזהיר כל אדם מפני קריאת המכתב, לבל יעבור על חרם רבנו גרשם מאור הגולה, שאסר פתיחת מכתבים וקריאתם ללא רשות הכותב.
- 15 = כך נקראת קאהיר במקורותינו.
- 16 = הפינה השמאלית של איגרת זו חסרה, ולפיכך קשה להבין את המשפט הראשון.

מדן...] לגאמוס¹⁷ כלל א[...] וכ"ש שלא דברו כדברים האלה רק איך יתנו הכל. עד סוף פרוט' / מצרי יקבל כ"ת מהיקר אוהבי כ"ר¹⁸ משה קרישפיץ יצ"ו / ארבעים קורונש, לפי שכ"ת¹⁹ דחוק, ואחר בואו לכאן / אעשה חשבון עמו, ואם ישארו עלי איזה דבר אתן לו / כך עורות מאשר בידי, כי עדיין לא עשינו חשבון כי היה / טרוד מאוד. ותתנהג עמו באהבה, כי כבר ידעת איך הוא / אוהבי ותקרבהו כפי האפשר לאהבתי. ומהשיך²⁰ לא קבלתי דבר, / ונדר לי בזאת השבוע למכור ולתת, ואם אקבל הסך (?) לבטולו / המוציא. ובאפס פנאי לא אאריך כי אם לחלות לגמור המצוה / מצד כת' ²¹ הכיאר²² ואל תחמיצנה כדי לשלוח הכתב בספינה / [המ]וכנת ללכת שלא יתעפש או יתבלבלו דברים אחרים. / ומצד יינות לא נמצא קונה במדודים אז כשבאו, ומכרתי / לכה"ר אליקים יצ"ו עד סוף חדש תשרי ואודיע לכ"ת הכל / באריכות להבא וכו'. נאם מקוה רחמי אל, זעיר' דחברי'

משה בנימין

יום ב
ד' לאב
ר"ל²³

על הגליון:

[...] רוצה לתת לו [...] עדי מעט עורות / [...] בעצמו הולך לו [...] ההלוך [...]

17 עורות התאו.

18 = כבוד רבי.

19 = שכבוד תורתו.

20 ערבי נכבד, שעימו היה הכותב בקשרי מסחר.

21 = כתב.

22 מלפפון. באיגרת אחת בענייני מסחר, שנשתמרה בין קטעי הגניזה הקאהירית, כ"י ביהמ"ד

לרבנים בניו-יורק ENA NS 47, דף 22 (טרט 39980 במכון לתצלומי כה"י העבריים בירושלים).

מוכר גם הכיאר דגן, ושם בא זכרו של 'המעולה ר' יצחק אשכנזי, ואולי הוא האר"י.

סוג מיוחד של מלפפון שהיה גדל בשפע במצרים ומיוצא לארצות אחרות. נקרא כיאר שאנבר

ונוכר בספר אהלי יעקב לר' יעקב קשטרו, ליורנו תקל"ד, סי' קטו; ובאותו עניין: שו"ת ר' מאיר

גאויזון, כ"י ביה"ס הלאומי בירושלים 8°127, סי' לז. על מעורבותם של יהודים בחכירת הזיכיון

לרכישת מלפפונים אלו מאת המגדלים ולשיווקם, ראה: S. Shaw, *The Fincancial and*

Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt 1517-1798, Princeton,

N.J. 1962, p. 173

23 = יהפך לטוב.